

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.34.2.15>

Natka Badurina

TRŠĆANSKA RIŽARNA, KNJIŽEVNOST I PAMĆENJE. DIO DRUGI: DVA ROMANA

dr. sc. Natka Badurina, Sveučilište u Udinama, Italija
natka.badurina@uniud.it *orcid.org/0000-0001-6486-3911*

izvorni znanstveni članak

UDK 94(450Trieste)“1943/1945“

821.131.1.09Magris, C.-31

821.163.42.09Drndić, D.-31

rukopis primljen: 1. studenoga 2021; prihvaćen za tisak: 24. svibnja 2022.

Rad se bavi kolektivnim pamćenjem Rižarne San Sabba, nacističkog logora koji je djelovao u Trstu od 1943. do 1945. godine, i to kroz analizu dva suvremena romana: Obustaviti postupak Claudia Magrisa i Sonnenschein Daše Drnić. Nakon što su u prvom dijelu izneseni osnovni povijesni podaci te različite etape pamćenja, i nakon što je opisano istraživanje Susanne C. Knittel o potiskivanju pamćenja masovnog stradanja diskriminiranih skupina (osoba s invaliditetom, nacionalnih manjina), u ovom se (drugom i posljednjem) dijelu analiziraju spomenuti romani. Analiza pokazuje da oba romana holokaustu pristupaju iz univerzalne i kozmopolitske perspektive, zanemarujući lokalne specifičnosti i utvrđujući stereotipno pamćenje koje među žrtvama Rižarne vidi samo tzv. „nevine“ žrtve (kako su definirane u sudskom postupku 1976.), te zaboravljajući one koji su u njoj skončali jer su bili pripadnici pokreta otpora, osobito njegove komunističke sastavnice, s velikim udjelom Slovenaca i Hrvata.

Ključne riječi: *Rižarna; holokaust; antifašizam; komunizam; Claudio Magris; Daša Drndić*

1. Claudio Magris, *Obustaviti postupak*

Roman Claudia Magrisa pripovjedna je bujica čiji neuredni stil sugerira ekstatično, manijakalno ili depresivno stanje svijesti dvoje glavnih likova: pokojnog i neimenovanog kolekcionara ratnih memorabilija u kojem prepoznajemo Diega De Henriqueza, i kustosinje Luise koja priprema muzejski postav njegove kolekcije, te čita njegove dnevnik. Uz njih dvoje pojavljuje se još niz labavo ili samo asocijativno povezanih likova, a povremeno je u toj polifoniji moguće nazrijeti i glas pripovjedača, kojemu je međutim teško odrediti granice u odnosu na likove ili definirati mišljenje u mnoštvu provokativnih i sarkastičnih iskaza na račun ljudske sklonosti nasilju i ratu.

Pripovjedaču (kojeg možemo doživjeti i kao implicitnog autora jer se njegovi stavovi uvelike podudaraju s autorovim izjavama) ipak nesumnjivo pripada višekratno ponovljena glavna ideja romana, odnosno misija da ukaže na „zaborav zaborava” povijesti Rižarne.¹ Naslov romana referira se na dva sudska postupka koja su završila bez zadovoljavajućeg pravnog i moralnog rezultata: prvi, o vjerojatno podmetnutom požaru i De Henriquezovoj smrti, koji se vukao godinama (usp. Cernigoi 2015: 19–27) i drugi, središnji za ovo djelo, o zločinima Rižarne, koji se odvio 1976. Dva su procesa povezana jer su godine 1974., zajedno s De Henriquezom, u požaru izgorjele i njegove bilježnice koje su trebale pomoći u progonu kolaboracionista, pa je zbog tog gubitka, kako na samom početku kaže pripovjedač, proces protiv zločina Rižarne završio bez zadovoljavajućeg rezultata. Pripovjedač je indigniran ne samo stoga što su osudi izmakli nacistički zločinci, nego prije svega zato što su joj izmakli domaći kolaboracionisti. Nestale bilježnice su srce tame i u sudskom procesu i u postavu muzeja koji zamišlja kustosinja Luisa, njegovo prazno središnje mjesto. One su metafora nevoljivosti Trsta da se suoči s vlastitim udjelom u nacističkim progonima.

Obustaviti postupak je treći u nizu Magrisovih romana koji se bave poviješću,² no dok su prethodni, osobito *Naslijepo*, bili obuzeti jezičnim ek-

¹ „Ne borim se protiv samog zaborava, nego protiv zaborava tog zaborava, protiv sramne neosvijestjenosti da je nešto zaboravljeno, da se nešto htjelo zaboraviti, da se ne priznaje da se užas koji se dogodio htio – morao? – zaboraviti. U svakoj tršćanskoj ulici vidim dim koji se nije htjelo vidjeti” (Claudio Magris u intervjuu, Pisani 2015). Vrlo su slične riječi glavnog lika u romanu, v. *Obustaviti postupak*, str. 292. (u nastavku ćemo na hrvatski prijevod romana upućivati kraticom *OP*, a na talijanski izvornik kraticom *NLP*).

² Prva dva su: *Illazioni su una sciabola* (*Nagađanja o sablji*) iz 1984. i *Alla cieca* (*Naslijepo*) iz 2005.

sperimentom, ovaj je roman obuzet tijelom i tjelesnošću (Salvadori 2019). U najopćenitijem smislu tema je ovog romana rat i neiskorjenjiva ljudska potreba za njim, te njegova vezanost za ljudsko tijelo i za prirodu: rat kao nagon sličan erotskom, rat s ove i one strane sublimiteta, rat u prirodi, rat među ženskim i muškim rodom, rat u predmetima koje čovjek proizvodi da bi drugome nanio bol i smrt. I sam zaborav – provodni motiv – dobiva svoju tjelesnu patološku metaforu: opisuje se kao neurokirurški odstranjen hipokampus (dio mozga koji ima ključnu ulogu u pamćenju) u mozgu grada Trsta (OP 293). Tjelesnim motivima pisac nerijetko šokira čitatelja i izaziva njegovo gnušanje, prikazujući to kao nužno sredstvo dočaravanja nehumanosti rata, ili kao superiorni sarkazam. Slično je i s glasnim političkim nekorektnostima (seksističkim, rasističkim, antisemitskim) za koje nije jasno treba li ih pripisati svijesti likova, pripovjedača ili autora samog. Pisac obilno primjenjuje i tehniku kiča, koja kulminira u prikazu proslave Hitlerova rođendana u dvorcu Miramare 20. travnja 1945. (OP 192 i dalje), i koja se može povezati s onim što Valentina Pisanty zove banalizacijom holokausta (Pisanty 2012).

Drugi glavni lik, kustosinju Luisu, osim kroz struju svijesti upoznajemo i kroz interpolirana flashback poglavlja koja pripovijedaju njezinu životnu priču. Ona je kći tršćanske Židovke koju su roditelji za vrijeme rata spasili tako što su je sklonili kod kućne pomoćnice u Savudriju (tu je naučila hrvatski, pa je poslije rata bila prevoditeljica za Savezničku vojnu upravu), i američkog vojnika koji je radio za tu upravu. Luisin je otac bio Afroamerikanac, pa je ona mulatkinja, i tu se njezina pripovijest povezuje s onim što se u literaturi sve češće definira holokaustom američkih crnaca, odnosno paralelom između ropstva i holokausta (OP 145, 157), a tim povodom u tekst ulaze i rasprave o odnosu američkih crnaca i Židova (OP 158).³ U drugim, paralelnim pričama u ovom romanu otvaraju se i pitanja o kolonijalizmu i rasnim diskriminacijama uopće, npr. kroz pripovijest o južnoameričkom plemenu chamacoco ili o crnkinji optuženoj za vještičarenje u Portoriku.

³ Za razumijevanje ove teme temeljna je referenca djelo Paula Gilroya (1993), koji je među prvima doveo u vezu transatlantsku trgovinu robljem i nacistički genocid nad Židovima spajajući postkolonijalne studije, studije holokausta i studije pamćenja, te Emily Miller Budick (1998), koja kroz literaturu i povijest uspoređuje položaj Afroamerikanaca i Židova u Americi te njihove međusobne odnose. U Magrisovu romanu mogu se prepoznati neke od tema koje spominje Miller Budick, kao što su iznevjerena očekivanja Afroamerikanaca nakon Drugog svjetskog rata, periodično približavanje i udaljavanje crnačkih i židovskih političkih organizacija, te crnački antisemitizam.

Tako se roman koji počinje Rižarnom i dvama propalim sudskim procesima, odnosno problemom Trščana doušnika, razlijeva u mnoštvo pokrajnjih rukavaca, mnogo prepoznatljivijih globalnim čitateljima, želeći postati nekom vrstom enciklopedije nepravdi koje su bijelci ili zapadni svijet nanijeli drugima. To zapravo posve odgovara teorijskim preporukama o višesmjernom pamćenju Michaela Rothberga (2009). Rothberg spaja studije holokausta i postkolonijalne studije, i to kroz ista tri tematska kruga: židovske povijesti, povijesti crnačkog ropstva i povijesti dekolonizacijskih pokreta. Kako podsjeća Rothberg (2009: 7), interes za pamćenje holokausta i nastao je u vrijeme dekolonizacijskih procesa, pa ovaj „kolonijalni obrat u studijima holokausta” (2009: 31) ima brojne intelektualne prethodnike. Magrisov postupak kao da slijedi teorijsku preporuku koja pamćenje holokausta, već samo po sebi transnacionalno, želi učiniti još transnacionalnijim, globalnim i usporedivim s drugim stradanjima koja su se dogodila prije i poslije njega, čime se, u postmodernoj teorijskoj viziji, nalazi put izlaska iz uskih nacionalnih i kompetitivnih, identitetskih politika pamćenja (kao i iz dogme jedinstvenosti holokausta), te otvaraju vrata solidarnosti i empatiji. Radi se dakle o usporedbi koja nije natjecanje, holokaustizacija svakog stradanja i borba za jedno, ograničeno mjesto u središtu kolektivnog pamćenja, već se horizontalno, rizomatski širi podrazumijevajući da se pripovijesti o stradanju međusobno ne isključuju, već se naprotiv križaju, posuđuju, reproduciraju, obnavljaju, remontiraju u svakoj novoj povijesnoj epizodi nasilja.

Renato Barilli (2015) u svom kritičkom osvrtu na Magrisov roman autorov odnos prema pripovijestima o tuđem (npr židovskom i crnačkom) stradanju naziva *prisvajanjem*. (Kulturno) prisvajanje je meta kritike koju provodi ljevičarska teorija videći u njemu odraz odnosa dominacije, a u pisanju o traumi na poseban se način ne preporučuje ono prisvajanje koje se manifestira kao potpuna identifikacija sa žrtvom, budući da takva identifikacija poništava distancu nužnu za izvođenje uloge zamjenskog svjedoka i konstruktivnu empatiju s distance (LaCapra 2001: 78; Eaglestone 2004: 16; Rothberg 2019: 5, Vervaet 2018: 13). Ovdje se ne kanimo baviti slučajevima bizarne cenzure koja piscima moralistički zabranjuje ikakvo uživljavanje u likove koji nisu dijelom njihove vlastite društvene skupine (takvi primjeri obilno se navode u kritikama optužbi za prisvajanje kao još jednog ekscesa navodne ideologije političke korektnosti, kritikama koje – bilo da dolaze slijeva ili zdesna – zaboravljaju da politička korektnost izrasta iz borbe za ljudska prava). Takva radikalna cenzura dakako na kraju bi mogla spriječiti i sam pokušaj shvaćanja tuđe patnje i dovesti do toga da svatko ostane sam u

svojoj traumi, bez mogućnosti povezivanja, pa i političkog, raznih diskriminiranih skupina (kao što se to u stanovitim povijesnim razdobljima događalo s crncima i Židovima u SAD, v. Miller Budick 1998, ali se događa i samoj Miller Budick u njezinoj knjizi iz 2015., kad analizira književnost o holokaustu iz pera nežidovskih autora kao primjere nelegitimne apropiacije). No s druge strane, i to je vjerojatno ono što Barilli ima na umu, pojam *prisvajanja* dobro prikazuje bulimičnost kojom se u Magrisovu romanu kao intimno proživljene prikazuju najrazličitije povijesti progona i patnje.

Definicija historiografske metafikcije podrazumijeva posredovano kazivanje o pretrpljenoj boli, no kako je upozorila Tatjana Jukić (2003), ona se može čitati i kao nasilno zauzimanje tuđe boli. Posredovanost, ironijski modus, vremensko i geografsko udaljavanje mogu biti ne samo znakovi dekonstrukcije identiteta i pozitivno shvaćene povijesti nego i, sa suprotnim predznakom, znakovi težnje da se nasilno i eksczesno ovlada diskursom, da se pokuša nad njim zauzeti vlast (Jukić 2003: 136). To upozorenje teoretičarke Jukić također je važno za analizu Magrisova romana stoga što, kako ćemo pokazati u nastavku, u romanu nema riječi o patnji jedne skupine, i to upravo one koja je bila ključni motiv za osnutak logora – naime, u njemu ubijenih partizana, komunista, a među njima i velikog broja Slovenaca i Hrvata. S obzirom na kolonijalnu temu to je čudno jer, kako podsjeća Knittel (2015: 158), od početka tisućljeća čitav niz talijanskih povjesničara, među kojima prvi Angelo Del Boca, naglašava kontinuitet između fašističkog kolonijalnog rasizma u Africi, antisemitskog rasizma u Italiji, te fašističkog tretmana Slovenaca i Hrvata (koji se kroz kolaboracionizam produžio i u vremenu nacističke okupacije). Magris međutim ne govori o talijanskom kolonijalizmu, pa ni o talijanskom antisemitizmu ni antislavizmu, već, tražeći paralele stradanju Židova u Rižarni, vrši neku vrstu *outsourcinga* svoje pripovijesti daleko izvan talijanskog i lokalnog okvira.

U intelektualnoj se javnosti Magris smatra zastupnikom načela kozmopolitizma, a njegov se kozmopolitizam inspirira upravo onim što je u svom djelu s Angelom Arom (Ara i Magris 2002, no prvo izdanje izvornika je još iz 1982.) nazvao „identitetom granice”, vezanim za iskustvo života u Trstu. Roman *Obustaviti postupak*, pripovjednim odabirima koji ga stavljaju uz bok dugovječnom selektivnom pamćenju Rižarne kakvo smo opisali u prvom dijelu ovog rada, tu otvorenost međutim dovodi u pitanje. U njemu se među žrtvama Rižarne ne spominju partizani komunisti, Slovenci se ne spominju kao građani Trsta, ni kao sudionici pokreta otpora u samom gradu, već samo kao pripadnici pokreta otpora u okolici, ili još dalje, a na

priповijest o židovskom stradanju u Rižarni ovaj roman direktno nadovezuje priповijest o nasilnom (jugoslavenskom) partizanskom osvajanju Trsta, stavljajući ih, na vrlo apstraktnoj razini diskursa o općeljudskoj sklonosti nasilju, bok uz bok. Tako ovaj roman, osim što preuzima Apihovu interpretaciju nacističke okupacije i oslobođenja, na kraju zapravo promovira i „aberantnu” jukstapoziciju Rižarne (u kojoj su, prema njemu, stradali samo Židovi) i kraških jama (u kojima su, prema njemu, stradali samo Talijani, ubijeni od pridošlih Slavena), prikazujući ratni sukob kao temeljno nacionalan. Time Magris konačno zapečaćuje ono što je tijekom dugog razdoblja poslijeraća, hladnog rata, sudskog procesa, i konačno postkomunističkog doba značilo minimiziranje ili ignoriranje uloge i žrtve transnacionalnog antifašizma – talijanskih, slovenskih i hrvatskih *komunističkih* partizana.

Za žrtve Rižarne Magris koristi sintagmu „ebrei e non ebrei” (npr. *NLP* 324), odnosno „židovski i nežidovski zatvorenici” (*OP* 296), što predstavlja pravi (psihoanalitički) zaslon za neizgovorivog, zazornog tršćanskog drugog, koji je u Rižarni činio većinu ubijenih i spaljenih. Kad treba definirati tko su „nežidovi”, Magris ovlaš spominje „Balkance”,⁴ te „balkanskog Ciganina” (*OP* 243), evidentne orijentalističke inspiracije. Jedini spomen Slovenaca i Hrvata kao žrtava Rižarne pojavljuje se kao usputna asocijacija u kolekcionarovoj struji svijesti na temu ratničkih maski i lica azijskih mučitelja:

„I Slaveni imaju široka lica i mongolske oči, Slovenci i Hrvati ubijeni udarcima malja u Rižarni i Ukrajinci koje su Globus i Oberhauser sa sobom doveli iz Lublina '43. i koji su ubijali udarcima malja, sličili su jedni drugima kao što su njemački Židovi sličili Nijemcima više od samih Nijemaca” (*NLP* 347)⁵

Ovdje se vjerojatno želi ukazati na apsurd rasističke fiziognomije koja nerijetko ujedinjuje krvnike i žrtve, ali budući da nema objašnjenja da su Slovenci i Hrvati zatočeni u Rižarni ne (samo) iz rasnih nego iz političkih razloga, tj. zato što su pružali otpor nacizmu, ova napomena samo utvrđuje

⁴ „Tko zna gdje je prsnula krv tamnokosog i kovrčavog dječaka, Židova ili Balkanca ili oboje, čiju je glavu SS-ovac smrskao udarcem čizme” (*OP* 295).

⁵ Ovaj citat donosimo u vlastitom prijevodu zbog neadekvatnosti objavljenog prijevoda, prema kojem čak ispada da su Ukrajinci bili žrtve, a ne zločinci. I u nastavku ćemo dati vlastiti prijevod citata (s referencom na izvornik, *NLP*) onda kad prijevod u *OP* ne budemo smatrali prikladnim.

rasni stereotip. Ako Magrisov lik kolekcionara ima ikakvu poveznicu s povijesnim likom čiju biografiju prisvaja, onda nije moguće da ne zna tko su bile žrtve u Rižarni i zašto su bile tamo dovedene. De Henriquez je prepisivao i slovenske i hrvatske grafite sa zidova te partizansko i komunističko znakovlje, jasno čitljivo u njegovim bilježnicama, i često reproducirano u historiografskoj literaturi. Kad se malobrojna mjesta spominjanja Slovenaca i Hrvata u ovom romanu usporede s poglavljima u kojima Magris piše protiv rasizma u Americi i Engleskoj, dobiva se dojam da je Magris osjetljiv na rasizam uopće, ali da ga ne zanima lokalni antislavizam kao jedna od temeljnih odlika fašizma na granici, kao ni njegovi rasistički aspekti. Diskriminacija i rasizam protiv Slovenaca u Trstu i okolici u vrijeme fašizma, te progon slovenskih i hrvatskih antifašista u vrijeme nacističke okupacije grada, u ovom su romanu neka vrsta drugorazredne, neatraktivne, moglo bi se reći zazorne, odnosno *unheimlich* teme koja se pojavljuje i nepojavljuje, s kojom se autor ne uspijeva suočiti, i koju, za razliku od ostalih, ne uspijeva *prisvojiti* jer mu je odviše bliska.

U romanu se uzgred spominju aktivnosti Osvobodilne Fronte u okolici (OP 51, 98), osobito na Krasu kao mitskom prostoru koji obitavaju „drugi”. Te „druge”, i kad su članovi Osvobodilne fronte, Magris najčešće zove „Slavenima” (*slavi*), dakako preširokim etnonimom u standardnom značenju u talijanskom jeziku, ali iz tršćanske perspektive vrlo čestim, prilično preciznim i ponekad podrugljivim indikatorom južnoslavenskih sugrađanina i susjeda. I kad se govori o Slovencima i Hrvatima, pripovijedanje ostavlja dojam da oni ne žive u samom gradu, kao na primjer u monologu (koji prelazi u slobodni neupravni govor, pa u pripovjedačev komentar) tršćanskog biskupa Santina:

„Ali jesam li uvijek branio stado, pita se, Slovence s Krasa i Hrvate u Istri, od crnokošuljaša, Tršćane koji su dospjeli u Rižarnu? Kad su ga poslali da spriječi *lo s'ciaveto*,⁶ starinski glagoljaški crkveni obred po nekim selima u Istri, on zasigurno nije namjeravao ponižavati one Slavene, već je samo poslušao svoje nadležne – ali, je li u redu poslušati? Kršćanin je poslušnik ili pobunjenik? I Nijemci koji krcaju kamione Židovima slušaju naredbe.” (OP 230)

⁶ Od *sciavo*, dijalektalni pogrđni izraz za Slavene, ovdje u značenju staroslavenskog jezika.

Pod općim moralnim i pravnim pitanjem izvršavanja nehumanih naredbi, koje ovdje implicira osudu Santinova postupka, u ovom se odlomku međutim kriju neke lokalne ideološke predrasude: podrazumijeva se, na primjer, da Slovenci i Hrvati žive samo u okolici (Kras, Istra), dok u gradu žive „Trščani”, te da su u Rižarni završili samo ti „Trščani”. Santin se doista bio zauzeo za neke trščanske Talijane koji su bili zatočeni u Rižarni, neke je i uspio spasiti (pisca Giannija Stuparicha, na primjer), no preuzimanjem njegove perspektive pripovjedač preuzima i njegov stereotip, a on, kao predstavnik talijanskog trščanskog visokog sloja, dakako nije kanio intervenirati za zatočene trščanske Slovence, koji su uostalom bili većinom komunisti i u samom gradu vršili akcije otpora.

Ne valja dakako idealizirati internacionalizam trščanskih i regionalnih komunista, koji su već tijekom rata raspravljali kome će poslije rata pripasti Trst, no nije dobro ni potpuno previdjeti da su čitavi trščanski kvartovi, osobito oni radnički, bili prožeti komunističkim internacionalizmom. Osim toga, današnje saznanje studija o graničnim područjima daleko nadrašta definiciju multikulturalnosti koja podrazumijeva kompaktne nacionalne skupine poslagane jedne kraj drugih, već ističe njihovu kontinuiranu osmozu i fluidnost. Ta je fluidnost nadživjela i fašizam. Stoga je neobična Magrisova potreba da miješanu i živopisnu radničku četvrt San Giacomo (na slovenskom se ona zove Sveti Jakob, tu su još od 19. stoljeća smještene važne slovenske obrazovne i kulturne institucije, a slovenski radnici tu sudjeluju u radničkim manifestacijama zajedno s talijanskim) definira kao „*talijanski crveni Trst koji fašizam nikada nije slomio*” (*OP 228*, kurziv naš).⁷

Kao što je objašnjeno u prvom dijelu ovoga rada, jedno od problematičnih mjesta pamćenja Rižarne je povezivanje nacističkih zločina s onim partizanskim, do kojih je došlo prilikom oslobođenja Trsta. Usporedba ne izostaje ni u Magrisovu romanu, a posvećeno joj je opširno te semantički i simbolički nabijeno 38. poglavlje. Tek se u njemu, zapravo, pojavljuju izdaleka pridošli slavenski partizani, a u jezičnu kakofoniju romana, koja inače uključuje „trščanski dijalekt, njemački, engleski, *broken English*, kreolski, karipski, *chamacoco*” (Pellegrini 2015: 595, znakovito je da ova dobra poznavateljica Magrisova djela ne navodi slovenski i hrvatski među jezicima

⁷ I za pučku četvrt oko ulice Cavana Magris ima potrebu naglasiti da je bila „utvrda talijanstva” (*OP 227*). Koje desetljeće ranije upravo je u toj četvrti Giuseppina Martinuzzi otkrila miješani trščanski puk i počela graditi svoj socijalistički internacionalizam.

romana) konačno ulaze i slovenski i hrvatski jezik, i to vojničkim žargonom (jedna „titovka” je među sačuvanim kolekcionarovim predmetima), političkim sloganima i vojnom terminologijom („Trst je naš”, *NLP* 258, „Kosovelova brigada”, *NLP* 246, „Komanda mesta Trst”, *NLP* 243) te psovaka („jebem ti mater”, *NLP* 246, 258, „jebi ga”, *NLP* 258 i „kurvi sine” (*sic!*), *NLP* 246).

Oslobođenje je prikazano kao kaos u kojem je teško razumjeti što se zapravo događa, osobito zato što se dojučerašnji fašisti brzo preoblače u antifašiste i udružuju s demokratskim antifašistima u borbi protiv izvana pridošlih „titovaca” (*NLP* 252, tal. *titini*, u hrvatskom izdanju prevedeno kao „Titovi vojnici”, *OP* 231; „Titovi borci”, *OP* 223). Nasilje ovih posljednjih⁸ na više se mjesta kod Magrisa stavlja uz bok nacističkom:

„Svi protiv svih, KMT – slavenska Komanda mesta Trst protiv nacista, ali i protiv talijanskih demokratskih brigada *Corpo Volontari della Libertà*, i brigada Pisoni i Foschiatti, koje se bore protiv nacista. Foschiatti je umro u Dachauu, „Smrt Foschiattiju”, urlali su fašisti, „Smrt partizanima brigade Foschiatti”, urlaju titovci.” (*NLP* 243)

„Titovci” su zapravo prikazani dvojno: kao nasilnici koji izazivaju strah, i kao siroti, prljavi i izmučeni seljaci i priučeni vojnici koji izazivaju sažaljenje. Za to je osobito indikativna epizoda o partizanu bosih nogu (*OP* 226–227). Među kolekcionarovim se ratnim memorabilijama naime nalazi i trošan par cipela koji je pripadao „slovenskom partizanu iz Kosovelove brigade koji se zajedno s ostalima spustio iz Opicine u grad da bi se pridružio 20. i 9. diviziji Titovih trupa”, te se, umoran, izuo na uglu dviju središnjih gradskih ulica. Iz razbijenog izloga luksuzne trgovine ukrao je novi par cipela, ostavivši svoje na pločniku, gdje ih je valjda pokupio kolekcionar. Ovaj motiv pripovjedaču daje priliku za ekskursus o seljačkim bosim nogama pridošlice kojeg zove *il druso*, što je podrugljiva talijanska riječ prema hrvatskom *drug*.⁹ Pripovjedač spominje motiv grubih stopala na poslijeratnim rasističkim karikaturama objavljivanim u satiričkom prilogu gradskog lista

⁸ Uspostava nove vlasti bila je popraćena progonima fašista, ali i antifašista protivnih Jugoslaviji, pri čemu su članovi CLN bili općenito viđeni kao „preodjeveni fašisti”, v. Spazzali 2011: 167.

⁹ Koliko je ova novotvorenicu bila prisutna u poslijeratnoj propagandi i događajima oko egzodusa, svjedoči naslov romana Milana Rakovca *Riva i družici*.

Il Piccolo koje su prikazivale kraškog Slovenca zvanog *Druse Mirko* (NLP 258). Seljačka stopala se u pripovjedačevu asocijativnom tijeku nadalje vežu za zgnječeno grožđe, crveni mošt te krv, koja opija kao vino: „Prolijevati krv, gaziti je pod nogama dobro je kao i ispijanje mošta, pogotovo ako si dugo ti bio grožđe po kojem su drugi gazili, ohola gospoda iz sada osvojena grada” (OP 227). Uz „silazak s brda u grad”, ovo je još jedan topos osjećaja superiornosti talijanske u odnosu na slavensku civilizaciju, a čest je i u popularnoj književnosti o egzodusu (Badurina 2018). On uključuje priznavanje pretrpljene patnje i prava Slavena na osvetu, ali ustraje na stereotipnom prikazu civilizacijske inferiornosti drugoga i njegove nepripramjenosti za vladajuću ulogu. Pripovjedač (ili kolekcionar, u struji svijesti) nastoji ispraviti rasizam spomenutih karikatura „politički korektnim” veličanjem bitaka koje su ta seljačka stopala prošla na bosanskim i drugim ratištima (Kozara, Neretva, Sutjeska, OP 237). „Ostavljene tamo, na pločniku ispod Portici di Chiozza, te su cipele zastava; zastava pobjednika, mnogo više nego onaj pompozni barjak koji će malo kasnije, s mitraljezom u ruci, titovci nametnuti na prozore gradske vijećnice.” (NLP 247). Cipele dakle predstavljaju čistu borbu protiv nacističkog neprijatelja u šumi, tj. na njihovom domaćem terenu, za razliku od nepriličnog i nasilnog osvajanja vlasti i tuđeg gradskog teritorija. To se osvajanje opisuje, među ostalim, i scenom ubilačkog delirija razularenih partizana koji plešu kolo (OP 229), no slijedom uhodane pripovjedačke tehnike, i ovdje iz te konkretne, povijesno-kroničarske epizode kojoj je okidač jedan od eksponata budućeg muzeja (cipele ili, u ovom slučaju, partizanska kapa) i koja se može razumijeti kao kolekcionarovo svjedočenje odnosno prisjećanje izazvano sačuvanim predmetom, pripovjedač vrlo brzo prelazi na krajnje apstraktne misli o općem zlu, pa zatim, vođen nasumičnim asocijacijama, o raznim drugim vojničkim pokrivalima za glavu kao što su njemačke kacige, da bi na kraju sve začinio i vezom sa seksualnim činom, u nekoj vrsti sarkastične poante o vojničkim kapama kao velikim prezervativima koji nikoga ne štite. Ispod bizarnih seksualnih asocijacija i kaotičnog solilokvija ostaje međutim politika odabira događaja i prikaza drugoga, pa u Magrisovu romanu možemo lako pronaći temeljne topose antislavizma (kvalitativno shvaćanje dihotomije selo/grad, osjećaj superiornosti, kulturni ekskluzivizam, vizija invazije divljih hordi – o tim i drugim elementima antislavizma v. literaturu navedenu u fusnoti br. 2 u prvom dijelu ovog rada), koji sasvim mirno stoje uz njegov načelni antirasizam. U razumijevanju te pojave može nam pomoći Maria Todorova, koja je ustvrdila kako prema stanovnicima Balkana zapadni inte-

lektualci lako razvijaju diskriminacijske diskurse, a da ih se pri tome ne optužuje za rasizam, jer su Balkanci bijele kože i većinom kršćani (Todorova 1996: 38).

Jasno je dakle da postoji korelacija između razumijevanja Rižarne kako se može pročitati iz Magrisova romana i poslijeratnih nastojanja (u komemorativnim praksama i sudskom procesu) da se uspostavi paralela između nacističke i partizanske okupacije, te da se pokret otpora prikaže kao prvenstveno talijanski i nekomunistički. Bez obzira je li riječ o kontinuitetu tumačenja u Apihovu ključu unutar liberalnog tršćanskog talijanskog građanstva, ili o novim tendencijama u europskim politikama pamćenja koje otpor nastoje očistiti od njegove temeljne komunističke sastavnice (od *Schindlerove liste* do Benignijeva filma *Život je lijep*), apsurd u vezi s Magrisovim romanom stoji u tome da se on deklarativno postavlja kao roman-bitka koji će razotkriti tajnu o kolaboracionizmu – tajnu koju pomno prikriva upravo ona verzija povijesti koju Magris preuzima. Nije jasno na koji je način Magris u svome romanu mislio razotkriti tabu Rižarne i tršćanskog kolaboracionizma, a da pri tome ne spomene da su glavne žrtve doušništva i Rižarne bili Slovenci, Hrvati i Talijani iz partizanskog, komunističkog i progugoslavenkog pokreta otpora.

Tršćansku povijest u svom romanu Magris fokalizira kroz kolekcionarnu svijest, čak i fingirane citate iz njegovih bilježnica. De Henriquez je vodio detaljni dnevnik od 1941., te u njemu vjerodostojno prenosio sve što je vidio i čuo, bez interpretacije i osobnih stavova (Cerceo 2015). Ne čini se međutim da se Magris u opisu oslobođenja Trsta od nacističke okupacije nadahnua De Henriquezovim bilješkama. U tim neromansiranim zapisima Magris nije mogao dobiti herojski prikaz uloge CLN i tzv. „tršćanskog ustanka” kakav u romanu donosi. De Henriquezova građa značajno smanjuje ulogu CLN u oslobođenju Trsta (Cerceo 2015: 10, 93 i *passim*), a osim straha većeg dijela pučanstva, bilježi i druge emocije – entuzijazam slovenskih stanovnika, koji su u oslobođenju vidjeli kraj svojih patnji i progona, kao i nadu dijela stanovništva da će kraj rata donijeti priželjkivanu autonomiju (Cerceo 2015: 123), što se ne poklapa s uskim emotivnim rasponom svedenim na strah i prezir prema pridošlicama u Magrisovu poglavlju. Da se služio De Henriquezovim bilješkama, Magrisu ne bi mogli tako temeljito ispasti iz vida Slovenci i Hrvati u Rižarni, kao ni radnici koji su na ulicama pozdravljali dolazak jugoslavenske vojske. Političnost Magrisova romana – osobito u poglavlju o oslobođenju Trsta – počiva na prethodno usvojenim predodžbama i kolektivnom nesvjesnom u čijem je stvaranju veliku ulogu

odigrao jedan drugi tršćanski pisac, Pier Antonio Quarantotti Gambini, svojom kronikom *Proljeće u Trstu*, objavljenom 1951.

Quarantotti Gambini je u vrijeme nacističke okupacije Trsta bio direktor gradske biblioteke, a u dramatičnim danima kraja rata CLN se sastajao upravo u biblioteci. U najavi svoje kronike on ističe: „Neka ovdje, na početku ovih sjećanja, autoru bude dopušteno ponoviti optužbu koju su mu dobacili protivnici [...] da je od tršćanske Gradske biblioteke, kojom je tada upravljao, napravio ‘barikadu talijanstva’ i da ju nije prepustio Titovim partizanima” (Quarantotti Gambini 1985: IX). Jugoslavensku okupaciju Trsta doživio je dramatično, kao kraj dominacije talijanstva na Jadranu, i bila mu je nepodnošljiva činjenica da je glavni grad regije, Trst, pao u ruke Slavena, k tome i nositelja društvene revolucije. Grad je doduše dvije godine ranije pao pod njemačku okupaciju, i – da su se ostvarili nacistički planovi – ne bi više bio dijelom Italije, no kod Quarantotti Gambinija „njemačka prijetnja nije doživljena s jednakom zabrinutošću” (Spazzali 2011: 166). Razlog je tome što Slavene vidi kao necivilizirane došljake (izuzetak su mladi ustaše koji su „krasni momci”, Quarantotti Gambini 1985: 109), pa je njegova biblioteka simbolično mjesto kulture koje se suprotstavlja nekulturi.

Bilo direktnim preuzimanjem ili posredno, kroz kolektivno pamćenje talijanskog Trsta, u Magrisa se mogu detektirati neki od ključnih motiva, političkih stavova i književnih i slikovitih detalja iz Quarantotti Gambinijeve kronike. Budući da smo ih u opisu Magrisova romana već naveli, ovdje ćemo samo istaknuti njihove paralele s Quarantotti Gambinijevom kronikom: ignoriranje slovenskog građanstva Trsta; poimanje nacionalnog suparništva kao tvrdog i nepromjenjivog sukoba genetski i kulturno različitih nacija te nesposobnost dočaravanja nacionalne, političke i identitetske fluidnosti kad je riječ o miješanju Talijana i Slavena; prikaz partizana kao seljaka *bosih nogu* (Quarantotti Gambini 1985: 64; *OP* 227) koji se čude „bijelom gradu” koji su osvojili i koji u ubilačkom deliriju plešu *kolo* (Quarantotti Gambini 1985: 254; *OP* 229); motiv jugoslavenske zastave koja je *mitraljezom* nametnuta na zgradama uprave (Quarantotti Gambini 1985: 96; *OP* 226); sličnost slavenskih partizana s Ukrajincima koji su bili pomoćnici nacista (Quarantotti Gambini 1985: 178–179, *NLP* 347) i posljedično povezivanje partizana s nacistima u antislavenskom i antikomunističkom ključu; spominjanje isključivo židovskih žrtava u Rižarni (Quarantotti Gambini 1985: 220), te konačno povezivanje Rižarne i fojbi, nacističkih i partizanskih zločina (Quarantotti Gambini 1985: 220).

Dakako, osnovna je razlika među Quarantotti Gambinijevom kronikom i Magrisovim romanom u tome što je kronika pisana kao ogorčen politički dnevnik, a roman s distancom pripovjedača od predmeta pripovijedanja i neprestanim sarkazmom, pa se može učiniti da se antislavizam tu miješa s mnogim drugim „političkim nekorektnostima”. No motive iz 38. poglavlja romana ipak nije moguće objasniti sarkazmom. Ti elementi tršćanskog pamćenja Rižarne – od jakog nacionalnog opredjeljenja do antislavizma – nisu izvrgnuti ruglu, već su u najboljem slučaju zaglađeni poetizacijom Sutjeske i Kozare, dok glavnina diskursa pripada stereotipu koji se ovdje ne samo ne dovodi u pitanje, nego utvrđuje. U tom se poglavlju Magrisov pripovjedač ne identificira sa žrtvama progona o kojima drugdje u romanu manje ili više govori (crncima, Židovima, koloniziranim narodima, ponegdje čak i Slovencima i partizanima) nego s talijanskim građanskim Trstom koji je u 40 dana jugoslavenske okupacije proživio poniženje i strah. To je njegovo najvažnije svjedočenje, pa je na tom mjestu pripovjedačev/autorov glas najprisutniji i najlakše ga je prepoznati. U dobrom dijelu romana pripovjedačevo je pamćenje višesmjerno, kozmopolitsko, rizomatski se širi i otvara (do neke mjere empatičnim) usporedbama, palimpsestno preispisuje memorijske slojeve odnosno koristi se metaforom, alegorijom, pa i filmskom montažom (usp. Silverman 2013) da bi pamćenje nasilja odlijepilo od njegove veze s pojedinim događajem, mjestom ili zajednicom i učinilo ga dinamičnim i nekompetitivnim transferom među različitim trenucima i mjestima na kojima se rasno ili nacionalno nasilje događalo – ali ne i tamo gdje govori o povijesti Trsta, što je zapravo njegovo narativno središte. U njemu je njegova politika pamćenja drukčija: tu ona funkcionira na principu *zero-sum game*, konkurentna je, istiskuje nepoželjno i postavlja sjećanje-zaslon. Taj zaslon sam po sebi dakako nije, kao ni u Freudovim primjerima, ugodan, banalan ili svakodnevan. On također uključuje sjećanje na progone, stradanja i neugodna pitanja kolaboracije. Pa ipak, u relativnoj usporedbi onog što je izrečeno i onog što je potisnuto (za metodologiju ovakve relativne usporedbe v. Rothberg 2009: 16), jasno je da Magrisu sjećanje na progon Židova i tršćansko doušništvo na štetu Židova predstavlja podnošljiviju pripovijest s kojom se lakše suočava nego s poviješću tršćanskog antislavizma. To mu ujedno onemogućuje da izvrši svoj naum, tj. da skine veo sa zaborava Rižarne – jer su oni koje iz svoje perspektive želi vidjeti samo kao divlje uzurpatore, pripadali istoj političkoj, a dijelom i nacionalnoj skupini, kao i njezine prešućene žrtve.

2. Daša Drndić, *Sonnenschein*

Roman Daše Drndić mogao bi se opisati kroz dvije noseće teme: s jedne strane to je pitanje višestrukih i fluidnih identiteta, a s druge imperativ pamćenja nacističkih zločina, osuda promatrača (*bystanders*) kao nemoralnih i suodgovornih za te zločine, te konačno osuda svih *impliciranih subjekata*¹⁰ koji svojim nedjelovanjem i pasivnim podržavanjem političkih i ekonomskih sustava takvima kakvi jesu dopuštaju da nasljednici počinitelja i promatrača (a nasljedstvo se tu razumije i u metaforičkom i u konkretnom – genetskom, pravnom, institucionalnom smislu) budu dio današnje Europe.

Složenost identiteta Drndić tematizira direktno, kroz svoje likove i njihove nedefinirane nacionalne, vjerske i kulturne pripadnosti, kroz tajne njihova obiteljskog porijekla i kroz apsurdne rasne ideologije. Na nemogućnost jednoznačne definicije identiteta se međutim upućuje i upotrebom osobitih pripovjednih tehnika, što je navelo kritičare da na ovom tekstu iskušaju različite naratološke instrumente, uglavnom zaključujući kako je riječ o postmodernom, labilnom, fragmentiranom i rasutom pripovjednom tkivu (v. npr. tematski blok posvećen autorici u časopisu *Fluminensia* 2020/1, velikim dijelom sačinjen od naratoloških pristupa).

S druge strane, interpretativni pristupi koji se osim analiza unutarnjih tehnika bave i tematskim slojem, filozofijom i politikom ovog romana, manje ističu njegovu polifoniju, a češće upravo suprotno – dominaciju glasa (ipak jedinstvene) implicitne autorice koja se u svojoj moralnoj osudi Europe (koja kao debela mačka spava na svojoj prljavoj prošlosti) osjeća kao »književna svećenica« čija je mesijanska uloga obnavljanje povijesti, i koja time sebi daje ulogu *magistrae vitae* (Levanat-Peričić 2020: 87). Sam lik Haye Tedeschi dobar je primjer te dvojnosti: ona je slovensko-židovskog porijekla, pokrštena, indiferentna prema pitanju pripadnosti, ima eksplicitan osjećaj ne-identiteta,¹¹ ali je pri tome kao središnji negativni *exemplum* promatračice i oportunistkinje predmet snažne osude dominantnog pripovjednog glasa u tekstu, pa s time u skladu, gotovo kao osoba na optuženičkoj klupi, mora preuzeti i neki, dakako fikcijski, ali definiran identitet i odgovornost.

¹⁰ Za pojam impliciranog subjekta vidi Rothberg 2009 i 2019, a za njegovu primjenu na roman Daše Drndić: Vervaeat 2018: 132.

¹¹ „Bila je i jest nekako lagana, oslobođena teškog tereta materinjih jezika, nacionalnih povijesti, rodnih gruda, domovina, otadžbina, mitova, koji mnogi oko nje poput vreće zažarenog kamenja nose na leđima.” (*Son.* 57)

Moralni sud dolazi s pripovjedne instance koja je upletena u druge glasove. Levanat-Peričić (2020: 85) upozorava kako postupak multipliciranja implicitnih autora samo ojačava autorsku i autobiografsku poziciju, a Ryznar (2014: 44) tu dominantnu moralističku pripovjednu instancu zove »pripovjedačica/tužiteljica«. Jambrešić Kirin (2011) isključuje mogućnost identifikacije i empatije (pripovjedačice ili čitateljice) s likovima, te u autoričinoj osudi Haye Tedeschi vidi strogost, izostanak ljubavi i nade (pa i razumijevanja za osobne motive i uvjete života u nekom povijesnom razdoblju), te u krajnjem slučaju i upadanje u antifeminističku zamku viđenja žena kao nemoralnih bića kojima je na prvom mjestu njihova malograđanska egzistencija. Vervaeet (2018: 132) na primjeru romana *April u Berlinu* upozorava kako autoričino nekritično prisvajanje priča žrtava, i njezin autoritativni zahtjev da se čitatelj s njima identificira, onemogućuje izgradnju konstruktivne empatije s distancom koja bi čitatelja ponukala na pozitivnu akciju, već ga naprotiv blokira u stanju šoka.

Podnaslov *Sonnenscheina* je „dokumentarni roman”, i on se doista obilno služi historiografskom građom, prekidajući pripovijedanje i praveći od teksta svojevrsni kolaž sa slikama, notama, geografskim kartama, genealoškim stablima, enciklopedijskim natuknicama i sl. Ti su dokumenti međutim, slično kao kod Danila Kiša, upotrijebljeni bez ikakva jamstva njihove vjerodostojnosti; oni su nepouzdana svjedoci s obilnom pripovjednom nadogradnjom i stalnom igrom na granici stvarnosti i fikcije. Katja Kobolt (2007–2008: 143), služeći se pojmovnim parom komunikacijskog i kulturalnog pamćenja prema definiciji Jana Assmanna, hvali autoričin slobodan odnos prema dokumentima kao znak „civilnog neposluha” i otpora onima koji se smatraju jedinim akreditiranim tumačima arhivskih podataka, odnosno povjesničarima. Dok povjesničari interpretacijom dokumenata grade stabilno i ritualno kulturalno pamćenje, Drndić, smatra Kobolt, iste dokumente koristi za povratak na dinamično, generacijsko, interaktivno komunikacijsko pamćenje, otkrivajući u njemu netipične osobne priče. To međutim nije jednoglasan stav kritičara, koji često pokazuju suzdržanost prema ovakvoj igri. Vlad Beronja (2020: 16) skeptičan je prema autoričinu prisvajanju svjedoka holokausta, a osobitu zabrinutost, očekivano, pokazuju povjesničari. Anna Foa (2015) u zapletu pronalazi nevjerovatnosti (pokršteni Židovi nisu prolazili tako neprimijećeno; postojali su popisi Židova koje su fašisti revno predali nacistima, iz kojih je Kurt Franz, fanatični nacist i Hayin ljubavnik, morao znati tko je ona) zbog kojih roman proglašava bajkom, uz upozorenje na opasnosti koje takvo pripovijedanje može značiti za borbu protiv revizionizma. Ovdje se u kritici

romana nećemo oslanjati na historiografske prigovore već na povijest pamćenja, a iz tog će nam se gledišta također pokazati kako ovom romanu izmiču neki od ciljeva koje je sebi zadao.

Autorica dakle odbacuje metodološka i znanstvena pravila korištenja arhivske građe te pokušava književnošću postići ono što ju kod historiografije ne zadovoljava. To se nezadovoljstvo najviše tiče upravo rada na pamćenju, odnosno činjenice da, bez obzira na rezultate historiografije, etike, pravne znanosti i sudske prakse, od kraja Drugog svjetskog rata naovamo kolektivno pamćenje nacističkih zločina nije dovoljno prorađeno ni prisutno u svijesti današnjih Europljana. Uporaba književnosti odnosno umjetnosti podrazumijeva korištenje nekognitivnih i afektivnih puteva koji su znanosti nedostupni, i doista, povezanost pamćenja i afektivnosti je ključna. No sve umjetnosti nemaju jednak put do afektivnog. Drndić piše književnost i jedino oruđe koje ima na raspolaganju je umjetnost riječi, a u pitanjima moći jezika njezina junakinja Haya izjašnjava se bliskom filozofima koji, poput Wittgensteina ili (za ovu pograničnu regiju osobito značajnog) Carla Michelstaedtera, u nju sumnjaju i koji radije šute nego da se razmeću riječima. Haya je, pod stare dane i u borbi za svoju savjest, bijesna na jezik i gadi joj se europska logocentrična tradicija koja se pokazala nesposobnom da dovede do spoznaje o sebi i vlastitoj prošlosti. Potisnuta prošlost ima oblik nemislivog i time neizrecivog, predjezičnog (*Son.* 131–132), zbog čega se Haya radije prepušta matematičkim formulama. Pripovjedačica se pak iz istog razloga priklanja naglašavanju odbojnih tjelesnih aspekata koji izmiču racionalnoj obradi jer su dubinski zazorni: to su prizori truleži, bolesnih tijela, očiju nagriženih crvima, ljudskog izmeta kao metafore prljave prošlosti i ljudske zatucanosti nacionalnom ili rasnom ideologijom:

„Kao mali Sizifi kroz svoje živote vuku taj pogani i opasni teret, te nakupine tuberkuloznih i sifilitičnih bacila, te neuhvatljive, nevidljive, a tako zarazne kontejnere truleži, u njih čak dobrovoljno uskaču, po tom kanalizacijskom mulju guše se u vlastitom fermentiranom izmetu zamišljajući, valjda, da je to njihova dužnost, da tako iskazuju zahvalnost što još su tu, kao, pošteđeni.” (*Son.* 57).

Premda u romanu nije spomenut, filozofima s kojima Haya vodi razgovor može se dodati i Adorno, koji je među prvima formulirao nespojivost traume i jezičnog iskaza. No pitanje koje se odatle nameće jest: što književnost uopće može učiniti u vezi s onim što je Adorno nazvao „odrađivanjem

prošlosti” (Adorno 1996)¹²? Pedesetak godina nakon Adornova predavanja o toj temi, ovaj roman nasljeđuje njegov imperativni zahtjev za suočavanjem s krivnjom i preispitivanjem europske građanske savjesti. No dok se čini da Adorno u tom predavanju nudi prosvjetiteljstvo kao palijativ (premda mu, s obzirom na njegovu *Dijalektiku prosvjetiteljstva*, u tome ne treba do kraja vjerovati, kako upozorava Šnajder 1996: 110), nema sumnje da Drndić prema prosvjetiteljstvu i „ortodoksnom” znanju gaji duboku skepsu. Ona zagovara neku vrstu nepravovjernog, „poganog” znanja koje kroz umjetnost, oslobođenost od istine i provokaciju pokušava postići osvještene koje prosvjetiteljstvo očito – svjedoči o tome i pesimizam Adornova predavanja – nije uspijevalo postići.

Na jednom od predstavljanja knjige autorica je izjavila da „ukoliko želimo konkretne promene, moramo prestati samo govoriti i pisati, već konačno krenuti u akciju” (Kobolt 2007–2008: 142). Stoga ovaj roman, kao jezični i umjetnički pokušaj obračuna s nečistom savješću, nužno završava beznađem. On šokira svoje čitatelje, ispunja ih indignacijom i bijesom, ali ih ostavlja sa spoznajom da je krivica neiskorjenjiva i da je mreža impliciranosti toliko rasprostranjena da je iz nje nemoguće pobjeći. Osjećaj neiskorjenjive krivice tim je teži što se u romanu ona prikazuje metaforama fizičkog nasljeđa i genetske ukorjenjenosti (obiteljski kraci, korijen stabla), što izaziva dodatnu čitateljevu nelagodu, budući da se radi o manifestnom korištenju elemenata rasističke ideologije. Drndić spominje niz njemačkih potomaka nacista koji idu svijetom samooptužujući se, te osuđuje one koji to ne čine. Osim o paradoksalnom korištenju rasističkih prosedea, tu se radi i o shvaćanju holokausta kao jedinstvenog, apsolutnog (ne)povijesnog događaja, odnosno o njegovoj sakralizaciji (o sakralizaciji kao zloupotrebi pamćenja holokausta v. Pisanty 2012) koja zaustavlja mogućnost višesmjernog pamćenja kao temelja transnacionalne vizije i solidarnosti (protiv jedinstvenosti holokausta snažne argumente donosi Rothberg 2009). Teško se pri tome oteti misli da autorica, kao moralni sudac-tužitelj, zauzima svoju svećeničku poziciju ne samo zato što je antifašistkinja po vlastitu uvjerenju, nego i zbog toga što sebe smatra *nasljedno* ispravnom.¹³ Njezin je

¹² S ovim Adornovim predavanjem pisanje Daše Drndić povezala je Zlatar 2004.

¹³ Premda ne spominje njezino obiteljsko nasljeđe, Vervaeet autorici zamjera govor s općenite kozmopolitske pozicije koji zanemaruje vlastitu smještenost u prostor i vrijeme, odnosno nedostatak samoanalize i samosvijesti. Štoviše, ona i sebe predstavlja kao žrtvu vlastitih teških misli (Vervaeet 2018: 133).

otac, naime, bio Ljubo Drndić, vodeći istarski antifašist i partizan, dakle jedan od onih zbog kojih je Rižarna osnovana, i njezina potencijalna žrtva. Naravno da je neugodno »kopati« po biografiji autorice i njezinu obiteljskom porijeklu, ali ovdje to činimo zato što je kopanje po biografijama glavni postupak ovog romana, a i zato što nas to vodi natrag na temu Rižarne i njezinih žrtava.

Sonnenschein je naime roman (i) o Rižarni, i to upravo o onoj, ovdje već spomenutoj, skupini nacista koja je od programa eutanazije u Njemačkoj, preko istrebljenja Židova u Poljskoj, stigla u Trst. Roman donosi brojne lokalne dokumentarne detalje koji dočaravaju pograničnu regiju oko Gorice i Trsta – od nacionalne i jezične miješanosti, imena ilegalnih tiskovina, epizoda koje govore o nasljeđu fašizma i progonu Slovenaca, spominjanja slovenskog otpora i nacističke borbe protiv partizana. Pa ipak, ovo je primarno roman o stradanju i žrtvama, i to o židovskim žrtvama, pa se u njegovoj sredini donosi stotinjak stranica dug popis naslovljen: „Imena oko 9000 Židova deportiranih iz Italije ili ubijenih u Italiji i zemljama koje je okupirala između 1943. i 1945. godine”.¹⁴ Taj bi popis trebao imati ulogu onoga što Eelco Runia zove (modernim i postmodernim) metonimijskim, za razliku od (predmodernog) metaforičnog pamćenja (v. Runia u Beronja 2020: 20): umjesto reprezentacije, na mjesto sjećanja – ili u roman – donosi se sam fakat, čista prisutnost, negativni, razorni, tragični ali nekatarzični sublimitet koji svjedoči sam za sebe. Mnogi od dokumenata koje Drndić donosi u romanu imaju sličnu ulogu, što ju povezuje s njezinim uzorima, prije svega Sebaldom i Kišem. Mnogi od dokumenata tiču se Rižarne i nacista koji su u njoj vršili zločine, kao što je (stvarni) Kurt Franz, Hayin (fiktivni) ljubavnik, a dokumentirano se izvještava i o sudskom procesu, koji je i ključni poticaj za Hayino (i uopće kolektivno) kopanje po prošlosti. Možda je upravo zbog položaja koji u pripovjednoj strukturi zauzima Rižarna ovaj roman u engleskom i talijanskom prijevodu i dobio naslov *Trieste*, premda počinje i završava u Gorici, i priča priču o goričkoj obitelji. No to nije jedini pomak koji se događa u njegovu pripovjednom fokusu jer se od Rižarne pogled pomiče na druge nacističke logore, kojima se zatim bavi temeljitije

¹⁴ Autoričin „civilni neposluh” prema povijesti u ovoj je nezgrapnoj formulaciji možda otišao predaleko. Italija je 1943. kapitulirala, pa to više nisu njezina okupirana područja. Možda se željelo uputiti na kolaboracionističku ulogu koju su fašisti, dobro pripremljeni svojim prethodnim protužidovskim djelovanjem, pružili pri nacističkim deportacijama, no to nije eksplicirano.

nego samom Rižarnom, pa je stoga i popis koji „cijepa” roman u njegovu središtu popis deportiranih talijanskih Židova, a ne žrtava Rižarne (koji postoji, kako smo ranije rekli; sastavio ga je Albin Bubnič, nepotpun je, ali pouzdan i dostupan).

Uz vanjske srodnosti između romana Daše Drndić i Claudia Magrisa – indignaciju, aktivizam, tjelesne motive, gađenje i sarkazam – veže ih i ono što smatramo njihovim glavnim okliznućem. Izvodeći pamćenje pretežno kroz globalni volabular i apstraktni kozmopolitizam, oba su autora zanezarila njegove lokalne upletenosti, sastavljene od intersekcionalnih, višesmjernih i kompliciranih priča. Pripovijesti o implikaciji i o višesmjernosti pamćenja zahtijevaju ne samo distancu zamjenskog svjedoka, nego i njegovu svijest o vlastitoj situiranosti. Daša Drndić u romanu zapisuje kako je proces protiv Rižarne bio besmislen, no kao razlog navodi samo to što na njemu nije osuđen veći broj nacističkih zločinaca (*Son.* 330). Istovremeno ona sama, preusmjeravajući svoj govor na globalnu povijest holokausta, zapravo podrazumijeva da ju, slično kao i sam sudski proces, zanimaju samo njegove „nevine” žrtve, čime preuzima njegov juristički, ali i etički i povijesni promašaj. Opsjednutost *impliciranim subjektima* koja uopćava krivicu i njome prekriva čitav zapadni svijet u ovom romanu pokazuje slabe točke samog tog Rothbergovog pojma, u velikoj mjeri primjenjivog na krize suvremenog svijeta kao što su migrantska i klimatska, ali preopćenitog kad je riječ o povijesnim sukobima 20. stoljeća. Budući da se u svom romanu Daša Drndić ne bavi onima koje je sudski proces iz 1976. definirao kao „ne-nevine” žrtve, odnosno onima koji su za vrijeme Drugog svjetskog rata činili upravo to što ona traži od ljudskog roda – odbili ulogu impliciranih subjekta, aktivno se oduprli zlu po cijenu vlastita života, kao antifašisti, a među njima mnogi kao komunisti – dobiva se dojam da je za autoričinu kritiku današnjeg stanja kolektivne impliciranosti u nacističkom nasljeđu potrebno to da bude usamljena i moralno uzdignuta ne samo u sadašnjosti, nego i u prošlosti.

3. Holokaust kao univerzalno pamćenje

Dva romana o kojima je ovdje riječ javljaju se u zrelo doba svjedoka (pod tim pojmom razumijemo potrebu za suočavanjem s holokaustom i bilježenje pamćenja posljednjih svjedoka koje je od devedesetih preraslo u pravu opsesiju, usp. Wiewiorka 1999). Vrhunac tog doba obilježila je univerzalizacija i shvaćanje holokausta kao globalne povijesti. Približno na

prijelazu u novo tisućljeće holokaust je postao temeljnim uporištem europske politike pamćenja i identiteta uopće, njezinim negativnim utemeljujućim mitom, premda su zemlje koje su Europskoj uniji pristupile 2004., a zatim i Hrvatska 2013., teže prihvatile taj obrazac, budući da su bile obuzete revizijom svoje nacionalne povijesti u anti-totalitarnom ključu (Rigney 2012: 613). Aleida Assmann sam pojam „univerzalnog pamćenja” smatra kontradikcijom (Assmann 2010: 99). Pamćenje je naime vezano za identitet ograničenih zajednica, pa ako je ono globalno i univerzalno, onda je vjerojatnije riječ o povijesti. Pa ipak, povijesne i političke prilike zadnjih desetljeća, sazrijevanje i širenje diskursa o ljudskim pravima, osvještavanje potrebe za etikom u politici pamćenja te konačno i sasvim praktična potreba Europske unije za integrativnim simboličkim čimbenikom, doveli su do toga da je holokaust postao upravo to – univerzalno pamćenje.

To ne bi bilo moguće bez uporišta u povijesnim osobitostima holokausta. Njegova povijest sama po sebi nadilazi granice jer je nacistički progon Židova, koji je doživio vrhunac u osnivanju koncentracijskih logora, počeo u Njemačkoj, ali i u osvojenim zemljama uz pomoć kolaboracionističkih vlada (kao što je to i hrvatski slučaj), pa događaj zahvaća Židove koji borave u raznim okupiranim zemljama, a logori su mjesta jezične i nacionalne mješavine. Nadalje, holokaust nadilazi pojedine nacionalne granice i stoga što podrazumijeva prisilnu migraciju, koja se nastavlja i nakon poraza Njemačke i kraja Drugog svjetskog rata, povratkom i selidbom preživjelih. Konačno, on budi transnacionalnu empatiju, a empatija, koju najbolje posreduje umjetnost jer ima pristup emocijama, važno je oruđe u podizanju svijesti o ljudskim pravima (Hunt 2007). Sve to čini holokaust istinski kozmopolitskom temom koja može pomoći transnacionalnom razmišljanju o prošlosti. Na tom tragu se npr. u knjizi Stijna Vervaeta (2018) kreira alternativni arhiv jugoslavenskih i post-jugoslavenskih književnih djela u kojima holokaust pomaže nadilaženju i pojedinačnih nacionalnih, i jugoslavenskih ideoloških okvira pamćenja.

Različiti oblici globalizacije pamćenja holokausta prema Assmann (2010) na različite načine vide i koriste taj povijesni događaj: kao povijesnu traumu, dio političke agende, kozmopolitsku referencu, univerzalnu normu ili, konačno, globalnu ikonu. U oba ovdje analizirana romana holokaust je predmet globalnog pamćenja, i to sigurno kao povijesne traume i kao kozmopolitske reference (u smislu komunikabilnosti na globalnom književnom tržištu), no možda najviše kao univerzalne norme koja se temelji na moralnoj poduci kakva se može izvesti samo iz holokausta (Assmann 2010: 113) i

kakva stvara budnost pred novim oblicima antisemitizma i ujedno ostalim gaženjima ljudskih prava i diskriminacijama manjina. Time se međutim još jače nameće pitanje zašto ni jedan od dva ovdje analizirana autora ne posvećuje pažnju drugim manjinama koje su bile žrtve u Rižarni i koje su kao žrtve diskriminirane i u samom njezinom pamćenju. Premda oba autora kreću od lokalne povijesti i teme Rižarne, oni uzimaju temu holokausta kao onu koja će njihovim djelima dati univerzalno, globalno i kozmopolitsko značenje. Bez obzira što oboje svoja djela završavaju s nevjericom u mogućnost istinske transformacije europske i globalne svijesti, i Magris i Drndić su zapravo samim izborom holokausta kao globalnog načela u suglasju s teoretičarima koji su početkom milenija vjerovali da je univerzalno pamćenje moguće (Daniel Levy, Nathan Sznaider, Jeffrey C. Alexander, cit. u Assmann 2010). Ta ih vjera vodi sakralizaciji holokausta, uostalom vrlo bliskoj njegovoj banalizaciji (Pisanty 2012).

Mnogo je prigovora univerzalizaciji pamćenja holokausta, ponajprije stoga što se njome stvara preapstraktna konstrukcija svedena na najmanji zajednički nazivnik i na uniformirani narativni obrazac (Assmann 2010: 100). Prema R. Kosellecku (u Assmann 2010: 101), univerzalizacija pamćenja holokausta štetna je za njemačku kolektivnu svijest jer njome Nijemci gube priliku za saznavanje i suočavanje s vlastitom poviješću i odgovornošću, a to se može reći i za zemlje s kolaboracionističkim vladama. Pred očitim teškoćama na koje nailazi univerzalna uporaba holokausta povjesničari i sociolozi kao korektiv nalažu obraćanje pažnje na lokalne specifičnosti i samokritično nacionalno suočavanje s vlastitom krivnjom (usp. Beronja 2020: 18; Knittel 2015: 6). Višesmjerna mreža transnacionalnog pamćenja može se tkati jedino odozdo. U suprotnom, postoji opasnost da se univerzalni narativ o holokaustu zlorabi kao sjećanje-zaslon, i da se iza deklariranog filosemitizma sakriju nacionalističke (holokaustizacija nacionalnog pamćenja), pa i antisemitske politike (o hrvatskom, srpskom i bosanskom primjeru v. Vervaet 2018: 118–119; David 2017 i 2013). Usto, standardizirano pamćenje holokausta u pravilu je pamćenje žrtava (i njihova pretrpljena straha) koje zanemaruje pamćenje heroja pokreta otpora (i njihove hrabrosti, usp. Traverso 2017). Antifašističko herojstvo je, čini se, zastarjela hladnoratovska priča, potrošena u klišejiziranim prikazima i sumnjiva jer ispod njene površine svakog časa može isplivati komunizam.

4. Smiju li se postmodernom romanu postavljati pitanja?

Postoji općeniti zazor prema ekstrinzičnom pristupu koji književna djela promatra u odnosu na njihov kontekst, bez obzira na to radi li se o usporedbi s historiografskim tvrdnjama, etičkoj procjeni njihova imaginarija, ili biografiji autora. Postmoderna književnost izborila se još i za dodatnu slobodu, te se lakoćom odabira jedne od mogućih priča kao svakako legitime ogradila u sigurni zabran. Ova su dva romana međutim spoj postmoderne igre u kojoj su sve priče moguće, a subjekti dekonstruirani te, s druge strane, čvrste vjere da postoji istina za koju se upravo oni, romani odnosno njihovi autori, angažirano bore. Čini se da je taj dvojni model srodan onome što Nenad Ivić (2021) kritizira kao povratak dokumentarizma u historiografiji koja nastoji ukrotiti lingvistički obrat:

„Kad književnost, znanje i profit govore istim jezikom, najčešće engleskim u obliku *globisha*, umetanje [u suvremeno društvo i izdavačko tržište obilježeno dominacijom književnog sektora, op.p.] se ostvaruje proizvodnjom uspješnice. A kako uspjeh ovisi o izazivanju svačijeg ganuća, postiže se pražnjenjem povijesti od njezine zanimljivosti koja je sva u posebnostima, potankostima i razlikama [...] Povratak sjećanja i svjedočenja, [...] sukob jakog, javno i institucionalno priznatog i ispisanog sjećanja sa slabim, nepriznatim i neispisanim ili sjećanjem koje tek treba ispisati [...] hrani tu želju za proživljenim i potiče preobrazbu povjesničara u autora uspješnica kao medijskog *svakog*. Ali ni Primo Levi niti W.G. Sebald, ili Georges Perec i Bertolt Brecht [...] nisu medijski *svatko*, niti se njihova literatura može svesti na emfazu i proizvodnju ganuća uspješnicama” (Ivić 2021: 53)

Kritika koju ovdje upućujemo dvama romanima srodna je Ivićevoj kritici upućenoj globaliziranoj historiografiji, no kreće sa suprotnog polazišta. Mi naime prihvaćamo kao legitimnu želju romanopisaca da (dakako, umjetničkim jezičnim i imaginativnim alatom) interveniraju u politiku pamćenja i da govore u ime skupina čije je pamćenje potisnuto. Pri tome nema sumnje da čitatelj ne prilazi romanu sa željom da iz njega sazna što se točno dogodilo, nego da bi iz njega dobio „horizont značenja” koji proizvodi kulturno pamćenje (Erl 2011: 165), odnosno smisleno tumačenje prošlosti u sadašnjosti. No o tumačenju, selekciji događaja i stvaranju predodžbi o prošlosti se, iz perspektive postkolonijalne kritike, u sferi pamćenja upravo

i radi. Ne mislimo da je promašaj dvoje autora u tome što su, pozivajući se na istinu, previše obuzdali rad jezika i prikaz vlastite boli (o jeziku boli usp. Ivić 2021: 96). Mislimo, naprotiv, da je, uz vrlo kreativan jezik i opsesivan prikaz vlastite boli, njihov promašaj na drugom polu: u tome što su se, pošavši za globalnim očekivanjima i vlastitim predrasudama, nemarno ili manipulativno ponijeli u stvaranju predodžbe o *lokalnoj stvarnosti*. Oba su romana time potvrdila kolonijalnu prirodu svoga žanra, te propustila priliku poduzeti stvarno književno preispitivanje povijesti i pamćenja Rižarne.

Literatura

- Adorno, Theodor W. (1996) „Što znači: odrađivanje prošlosti?“, *Republika*, LII, 7-8, str. 112–123.
- Ara, Angelo; Magris, Claudio (2002) *Trst: identitet granice*, Durieux, Zagreb.
- Assmann, Aleida (2010) „The Holocaust – a Global Memory? Extensions and Limits of a New Memory Community“, *Memory in a Global Age. Discourses, practices and trajectories*, ur. Aleida Assmann i Sebastian Conrad, Palgrave Macmillan, str. 97–118.
- Badurina, Natka (2018) „Strah, fantastično i političko u talijanskom pamćenju istarskog egzodusa“, *Umjetnost riječi*, LXII, 2, str. 209–230.
- Barilli, Renato (2015) „Magris, non luogo a procedere (nella lettura)“, *Libertates*, dostupno na adresi <https://www.libertates.com/magris-non-luogo-a-procederenella-lettura/>, posjet 29. prosinca 2021.
- Beronja, Vlad (2020) „Shards of broken glass: Daša Drndić’s archival poetics“, *Fluminensia*, 1/32, str. 11–37.
- Cerceo, Vincenzo (2015) „I diari di Diego De Henriquez“, *Diego De Henriquez. Il testimone scomodo*, ur. Vincenzo Cerceo et al., Beit, Trst, str. 43–150.
- Cernigoi, Claudia (2015) „Il testimone scomodo“, *Diego De Henriquez. Il testimone scomodo*, ur. Vincenzo Cerceo et al., Beit, Trst, str. 15–42.
- David, Lea (2013) „Holocaust discourse as a screen memory: the Serbian case“, *History and politics in the Western Balkans. Changes at the turn of the Millenium*, ur. Srđan M. Jovanović i Veran Stančetić, CGGS/CSDU, Beograd, str. 64–89.
- David, Lea (2017) „Lost in Transaction in Serbia and Croatia: Memory Content as a Trade Currency“, *Replicating Atonement: Foreign Models in the Commemoration of Atrocities*, ur. Mischa Gabowitsch, Palgrave Macmillan, str. 73–97.

- Drndić, Daša (2007) *Sonnenschein*, Fraktura, Zagreb.
- Eaglestone, Robert (2004) *The Holocaust and the Postmodern*, Oxford University Press.
- Erl, Astrid (2011) *Memory in Culture*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Foa, Anna (2015) „Una commistione inquietante”, *Moked*, dostupno na adresi <https://moked.it/blog/2015/01/23/una-commistione-inquietante/>, posjet 29. prosinca 2021.
- Gilroy, Paul (1993) *The Black Atlantic: Modernity and Double-Consciousness*, Harvard University Press.
- Hunt, Lynn (2007) *Inventing human rights: A history*, Norton, New York.
- Ivić, Nenad (2021) *Građanski rat riječi. Književnost i povijest*, Mizantrop, Zagreb.
- Jambrešić Kirin, Renata (2011) „Women’s Historical Narratives Between Love and Pain: ‘Inside, it will be warm, safe and empty’”, *Love and Sexuality: anthropological, cultural and historical crossings*, ur. Alja Adam i Slađana Milođević, Centar za ženske studije, Zagreb, str. 105–118.
- Jukić, Tatjana (2003) „Priče iz davnine: hrvatska historiografska metafikcija?”, *Prošla sadašnjost. Znakovi povijesti u Hrvatskoj*, ur. Vladimir Biti i Nenad Ivić, Naklada MD, Zagreb.
- Knittel, Susanne C. (2015) *The Historical Uncanny. Disability, Ethnicity, and the Politics of Holocaust Memory*, Fordham University Press, New York.
- Kobolt, Katja (2007–2008) „Književnost sećanja Daše Drndić ili dijagnostika predela sećanja na Balkanu”, *ProFemina*, 46/50, str. 142–149.
- LaCapra, Dominick (2001) *Writing History, Writing Trauma*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, London.
- Levanat-Peričić, Miranda (2020) „Kanonske biografije i autobiografski kanon Daše Drndić”, *Fluminensia*, 32/1, str. 72–94.
- Magris, Claudio (2015) *Non luogo a procedere*, Garzanti, Milano.
- Magris, Claudio (2016) *Obustaviti postupak*, prevela Ljiljana Avirović et al., Fraktura, Zagreb.
- Miller Budick, Emily (1998) *Blacks and Jews in Literary Conversation*, Cambridge University Press.
- Miller Budick, Emily (2015) *The Subject of holocaust fiction*, Indiana University Press, Bloomington.

- Pellegrini, Ernestina (2015) „Non luogo a procedere di Claudio Magris”, *LEA – Lingue e letterature d’Oriente e d’Occidente*, 4, str. 589–597.
- Pisani, Edoardo (2015) „Oltre il nichilismo e nel delirio – leggendo l’ultimo romanzo di Claudio Magris”, dostupno na adresi <http://www.minimaetmoralia.it/wp/oltre-il-nichilismo-e-nel-delirio-leggendo-lultimo-romanzo-di-claudio-magris/>, posjet 29. prosinca 2021.
- Pisanty, Valentina (2012) *Abusi di memoria. Negare, banalizzare, sacralizzare la Shoah*, Mondadori, Milano.
- Quarantotti Gambini, Pier Antonio (1985) *Primavera a Trieste e altri scritti*, Edizioni Italo Svevo / Dedolibri Trst.
- Rigney, Ann (2012) „Trasforming Memory and the European Project”, *New Literary History*, 43/4, str. 607–628.
- Rothberg, Michael (2009) *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonisation*, Stanford University Press, Stanford, California.
- Rothberg, Michael (2019) *The Implicated subject. Beyond Victims and Perpetrators*, Stanford University Press, Stanford, California.
- Ryznar, Anera (2014) „Interdiskurzivne fuge u romanu *Leica format* Daše Drndić”, *Fluminensia*, 26/1, str. 35–46.
- Salvadori, Diego (2019) „*Quel pezzetto di ippocampo è qualcosa che manca: scrittura sul corpo in Non luogo a procedere di Claudio Magris*”, *Comparatismi*, 4, str. 45–63.
- Silverman, Max (2013) *Palimpsestic Memory. The Holocaust and Colonialism in French and Francophone Fiction and Film*, Berghahn, New York, Oxford.
- Spazzali, Roberto (2011) „Il tempo di Pier Antonio Quarantotti Gambini”, *Il tempo fa crescere tutto ciò che non distrugge. L’opera di P.A. Quarantotti Gambini nei suoi aspetti letterari ed editoriali*, ur. Daniela Picamus, Fabrizio Serra editore, Pisa, Rim, str. 163–189.
- Šnajder, Slobodan (1996) „Adornova analiza potiskivanja prošlosti”, *Republika*, LII/7-8, str. 109–111.
- Todorova, Maria (1996) „Konstrukcija zapadnog diskursa o Balkanu”, *Etnološka tribina*, 19, str. 25–41.
- Traverso, Enzo (2017) *Fire and Blood. The European civil War 1914-1945*, Verso, London i New York.

Vervaeet, Stijn (2018) *Holocaust, War and Transnational Memory. Testimony from Yugoslav and Post-Yugoslav Literature*, Routledge, London i New York.

Wieviorka, Annette (1999) *L'era del testimone*, Raffaello Cortina editore, Milano.

Zlatar, Andrea (2004) „Smrt pojedinca / pobjeda povijesti (novija proza Daše Drndić)”, *id.*, *Tekst, tijelo, trauma*, Ljevak, Zagreb, str. 139–160.

SUMMARY

Natka Badurina

THE NAZI CONCENTRATION CAMP SAN SABBA RICE MILL IN
TRIESTE THROUGH MEMORY AND LITERATURE.

PART TWO: THE TWO NOVELS

The paper deals with the collective memory of the San Sabba Rice Mill, a Nazi concentration camp that operated in Trieste from 1943 to 1945, through the analysis of two contemporary novels: *Blameless* by Claudio Magris and *Sonnenschein* by Daša Drndić. While the first part of the paper (published in the previous issue) presents basic historical data and different stages of memory, including Susanne C. Knittel's comparative research on the repression of the memory of mass suffering of discriminated groups (persons with disabilities, national minorities), this (second and last) part scrutinises the two novels from the memory studies' perspective. The analysis shows that both novels approach the Holocaust from a universal and cosmopolitan stand, neglecting local specificities and perpetuating the stereotypical memory that sees only the so-called "innocent" victims (as they were defined in the 1976 trial), and forgets those who were killed as members of the resistance movement, especially its communist component, with a large share of Slovenes and Croats.

Key words: *San Sabba Rice Mill; Holocaust; anti-fascism; communism; Claudio Magris; Daša Drndić*